

УДК 37.013:316.454.52-043.86(477)
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863.1/28.208581>

Маргарита ВОРОВКА,
orcid.org/0000-0002-9651-0990
доктор педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри педагогіки і педагогічної майстерності
Мелітопольського державного педагогічного університету
імені Богдана Хмельницького
(Мелітополь, Запорізька область, Україна) olga_vorovka@ukr.net

Андрій ПРОЦЕНКО,
orcid.org/0000-0003-0729-346X
кандидат педагогічних наук,
старший викладач кафедри теорії і методики фізичного виховання та спортивних дисциплін
Мелітопольського державного педагогічного університету
імені Богдана Хмельницького
(Мелітополь, Запорізька область, Україна) andrey-prozenko@ukr.net

ДІАЛОГ ЯК ЗАСАДНИЧИЙ КОНЦЕПТ РЕФОРМИ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Автори у статті зацентрували на тому, що одним із провідних принципів педагогіки партнерства, яка постає концептуальною засадою Нової української школи, є принцип «діалог – взаємодія – взаємоповага». Це передбачає зміну односторонньої авторитарної педагогічної комунікації на багатосторонню комунікацію, що базується на діалозі між усіма суб'єктами освіти. Тому осмислення діалогу як засадничого концепту реформування школи в Україні є необхідною умовою для теоретичного обґрунтування, вивчення й розробки моделей педагогічних процесів модернізації системи освіти. З'ясовано, що поняття діалогу характеризується надзвичайною полісемантичністю, а як предмет наукового аналізу – мультидисциплінарністю. Природу діалогу осмислюють риторика, лінгвістика, літературознавство, культурологія, етика, філософія, психологія, педагогіка. Освоєння названого поняття як засадничого концепту реформи освіти ускладнено розбіжностями його трактувань у системі соціально-гуманітарного знання. Узагальнення цих підходів задля визначення семантичної площини концепту «діалог» у контексті педагогічного дослідження становить мету статті. Виявлено, що незавершеність загальної теорії діалогу, його полісемантичність як поняття та мультидисциплінарність як предмету наукового осмислення зумовлюють методологічну неузгодженість концепцій діалогу та відсутність його загальновизнаного трактування в педагогіці, орієнтацію системи освіти на різні культурні цінності діалогу.

Встановлено, що семантична площина концепту «діалог» у педагогіці є складною структурою, яка вміщає його розуміння як: методичного прийому; форми організації пізнавальної діяльності; форми активного навчання; засобу та способу організації педагогічної взаємодії; інноваційної освітньої технології; методу створення у процесі навчання партнерських відносин; провідного принципу сучасної методології теорії та практики навчання і виховання; методологічної основи гуманістичних підходів в освіті; засобу та способу реалізації гуманістичних підходів в освіті; педагогічної цінності; базового концепту нової парадигми освіти.

Ключові слова: діалог, діалогічна взаємодія, діалогічне спілкування, навчальний діалог.

Margaryta VOROVKA,
orcid.org/0000-0002-9651-0990
Doctor of Pedagogical Science,
Assistant Professor at the Department of Pedagogy and Pedagogical Mastership
of Melitopol State Pedagogical University named after Bogdan Khmelnytsky
(Melitopol, Zaporizhzhya region, Ukraine) olga_vorovka@ukr.net

Andriy PROTSENKO,
orcid.org/0000-0003-0729-346X
Candidate of Pedagogical Science,
Senior Lecturer at the Department of Theory and Methodology of Physical Education and Sport Disciplines
of Melitopol State Pedagogical University named after Bogdan Khmelnytsky
(Melitopol, Zaporizhzhya region, Ukraine) andrey-prozenko@ukr.net

DIALOGUE AS A FUNDAMENTAL CONCEPT OF EDUCATIONAL REFORM IN UKRAINE

The authors of the article emphasize that one of the leading principles of pedagogy of partnership is a principle of “dialogue - interaction – mutual respect”. Pedagogy of partnership is becoming a conceptual basis of the New Ukrainian School. This implies a change of one-sided authoritarian pedagogical communication to multilateral communication which

is based on a dialogue between all subjects of education. Therefore, the understanding of a dialogue as a fundamental concept of school reform in Ukraine is a vital prerequisite for the theoretical justification, study and development of models of pedagogical processes of modernization of the educational system. It was found out that the concept of dialogue has extreme polysemantic nature, and as a subject of scientific analysis it is characterized by multidisciplinary. The term "dialogue" is used in various spheres including rhetoric, linguistics, literary criticism, cultural studies, ethics, philosophy, psychology, and pedagogy. As a fundamental concept of educational reform the analysis of this term proves to have many differences in its interpretations in the system of social and humanitarian knowledge. Purpose of the article is to generalize these approaches for determining the semantics of the "dialogue" concept in the context of pedagogical research. It is revealed that the incomplete study of the general theory of dialogue, its polysemantics as a concept and multidisciplinary nature as a subject of scientific understanding claim a methodological controversy of the concepts of dialogue and absence of its generally accepted definition in pedagogy, the orientation of the educational system on various cultural values of dialogue.

It is established that the semantic nature of the concept of dialogue in pedagogy represents a complex structure that comprises such interpretations as: a methodological device; form of organization of cognitive activity; form of active learning; technique and method of organizing pedagogical interaction; innovative educational technology; method of establishing partnership relationship in the learning process; the leading principle of modern methodology of the theory and practice of teaching and education; the methodological basis of humanistic approaches in education; technique and method of implementing humanistic approaches in education; pedagogical value; a basic concept of a new educational paradigm.

Key words: *dialogue, dialogic interaction, dialogic communication, educational dialogue.*

Постановка проблеми. Однією з концептуальних засад Нової української школи є педагогіка партнерства, яка ґрунтується на спілкуванні, взаємодії та співпраці між учнем, учителем і батьками. Учасники педагогічного процесу є зацікавленими односторонніми, рівноправними учасниками, об'єднаними спільною метою і прагненнями – допомогти розкриттю та розвитку талантів, здібностей і можливостей кожної дитини. Провідними принципами педагогіки партнерства є: повага до особистості; доброзичливість і позитивне ставлення; довіра у відносинах; діалог – взаємодія – взаємоповага; розподілене лідерство (проактивність, право вибору та відповідальність за нього, горизонтальність зв'язків); принципи соціального партнерства (рівність сторін, добровільність прийняття зобов'язань, обов'язковість виконання домовленостей). Це означає, що авторитарна одностороння комунікація у системі «учитель – учні» зміниться на багатосторонню комунікацію, діалог між учнями, вчителями та батьками (Нова українська школа, 2016: 14).

Однак, як переконає шкільна практика, учитель не завжди готовий до діалогічної взаємодії, сприймає діалог лише як зовнішню форму організації взаємодії та спілкування, а не як педагогічну цінність навчально-виховного процесу. У зв'язку з цим проблема діалогу набуває в педагогічній теорії та практиці надзвичайної гостроти як один із засадничих концептів реформи освіти в Україні.

Аналіз досліджень. Поняття «діалог» у словникових виданнях визначається як: розмова між двома або кількома особами; частина літературного твору, в якій відбувається розмова двох осіб; літературний твір, написаний у формі бесіди; чергування музичних форм, що виконують два голоси чи музичні інструменти; розмова між двома або кількома особами в літературному

творі, в театральній виставі; мирна форма ліквідації суперечок шляхом обговорення аргументів і вироблення позицій, прийнятних для обох сторін; форма ліквідації виховних конфліктів шляхом обміну думками сторін і знаходження спільної позиції тощо (Словник української мови, 1971: 295; Гончаренко, 1997: 96). Проблеми діалогу в освіті досліджується у контексті засобів реалізації педагогічної взаємодії (Л. Бурман, О. Васківська, Т. Вольфовська, Л. Грачева, Г. Дьяконов, І. Комарова, Л. Кондрашова, О. Копіца, Л. Ткаченко) та як форма педагогічного спілкування засобами мовлення (Г. Балл, А. Волинець, А. Добрович, О. Киричук, М. Каган, А. Ковальов, О. Леонтьєв, О. Мазурік, С. Мусатов, Т. Туркот, С. Шеїн). Діалогічність вивчається як концептуальна засада та методологічний підхід у сучасній парадигмі освіти (В. Вихрущ, Л. Романишина, І. Сафонова, Г. Товканець і т. д.). Діалогічне навчання розглядається як педагогічна технологія (В. Біблер, Н. Білоцерковська, В. Галузяк, О. Ліннік, В. Литовський, С. Курганов, Л. Крившенко, Н. Логунова, Г. Радчук, Г. Цукерман). Діалог осмислюється як педагогічна цінність і фундамент професійної позиції вчителя (В. Агапов, А. Бойко, А. Деркач, М. Євтух, Л. Кондрашова, Н. Кузьміна, В. Сухомлинський, С. Сисоєва та ін.).

Осмилення проблеми діалогу в освіті потребує урахування виключної полісемантичності названої категорії та мультидисциплінарного характеру її як предмету наукового аналізу.

Мета статті визначення семантичної площини концепту «діалог» у контексті педагогічного дослідження на основі узагальнення підходів соціально-гуманітарних наук до визначення сутності названого поняття.

Виклад основного матеріалу. Проблема діалогу глибоко осмислена у культурологічних

студіях М. Бахтіна, у яких принциповим для нас є положення про існування слова для будь-якого мовця у трьох аспектах: як нейтрального, що нікому не належить, слова мови, як чужого слова інших людей, сповненого відзвуків чужих висловлювань, і як власного слова, висловленого у певній ситуації з визначеним мовним наміром і пронизаного експресією мовця. У двох останніх випадках слово експресивне, але ця експресія належить не самому слову, яке постає вираженням деякої оцінювальної позиції індивідуальної людини (Бахтін, 1979: 268). Індивідуальне соціальне становлення відбувається у процесі безперервного та постійного більш-менш творчого освоєння «чужих слів», які переакцентуються людиною. Тому, на думку М. Бахтіна, розуміння завжди діалогічне, передбачає дві свідомості, двох суб'єктів, на відміну від монологічного пояснення (Бахтін, 1979: 290). Людина освоює «чуже слово» (що відбувається, зокрема, у процесі навчального пізнання) під впливом двох типів дискурсу:

– авторитарного дискурсу (релігійного, політичного, морального, слова батька, дорослих, вчителів тощо), позбавленого для свідомості внутрішньої переконливості. Цей дискурс вимагає дистанції (яка може бути забарвлена для людини як позитивно, так і негативно), безумовного визнання, а зовсім не вільного оволодіння й асиміляції зі своїм власним словом;

– внутрішньо переконливого дискурсу – позбавленого авторитарності, не підтримуваного жодним авторитетом, часто зовсім позбавленим соціального визнання (громадською думкою, офіційною наукою, критикою) і навіть легальності. Таке чуже слово має визначальне значення для становлення індивідуальної свідомості, оскільки вступає в напружену взаємодію і боротьбу з іншими внутрішньо переконливими чужими словами, тісно сплітається зі «своїм словом», пробуджує самостійну думку і самостійне нове слово (Бахтін, 1975: 153–157).

Діалогічні відносини М. Бахтін розглядав як смислові, що відбуваються на рівні свідомостей, на особистісному рівні та можливі лише як міжсуб'єктні. Ці відносини передбачають якісні розбіжності унікальних суб'єктів, які у нього вступають і які живлять діалог. Проте, застерігає вчений, не можна розуміти діалогічні відносини спрощено, лише як суперечність, незгоду – однією з найважливіших форм діалогічних відносин є згода (Бахтін, 1979: 303). У процесі взаємодії свідомостей, способом якої є діалог, виникає розуміння. Тож смисл належить не одному (одинокому) змісту, а лише двом, що

зустрілися і зіткнулися сенсами. Не існує «сенсу в собі» – він існує тільки разом з іншим смислом. Обов'язковою умовою розуміння є наявність іншої свідомості – свідомості, яка розуміє. Варто уточнити, що філософ вважав смислом те, що є відповіддю на запитання і не існує поза діалогом, на відміну від значення, яке вилучене з діалогу, але містить потенцію смислу (Бахтін, 1979: 351–352). Тому зіткнення з будь-яким предметом культури, що стає запитуванням і бесідою, теж є діалогом (Бахтін, 1979: 229).

Виходячи з бахтинської філософії, педагогічні процеси, на думку І. Кудряшова та О. Клеменової, постають поліфонічними, які передбачають багатоголосся (Кудряшов, Клеменова, 2016: 72). Особливе значення у такому розумінні має здатність педагога створювати умови, за яких учасники освітнього процесу говорять своїм голосом самі за себе. Це забезпечує комунікативну передумову для формування суб'єктності студента (учня) у процесі навчання. Екстраполяція положень концепції М. Бахтіна на реалії освітнього процесу дозволяють зрозуміти значення діалогу як найбільш конструктивного засобу впливу на розвиток людської свідомості у мультикультурному соціальному просторі, у взаємозбагачуючій міжкультурній взаємодії того, хто навчає, і того, хто навчається, суспільства й окремого індивіда.

Одним із перших діалогічність як методологічний принцип обґрунтував М. Бубер, який визначив діалог як потребу у взаємодії, взаємодопомозі, взаємозбагаченні; як об'єктивну необхідність і умову розвитку культур (Бубер, 2008: 72). Існуванню людини, а, відповідно, і її словам, властива зверненість до «Іншого», наголошував філософ, будь-хто бажає, щоб його почули та зрозуміли (Бубер, 2012). Мислитель виділив три види діалогу: 1) справжній, у якому кожний суб'єкт націлений на встановлення живого співвідношення з іншими; 2) технічний, зумовлений необхідністю досягнення об'єктивного взаєморозуміння і / або передачі певної інформації; 3) замаскований під діалог монолог, коли кілька людей химерно розмовляють самі з собою, однак вважають, що вони позбавилися від нестерпної самотності (Бубер, 1998: 55).

Виходячи з ідей М. Бубера, можна говорити про два типи діалогу в освіті – пізнавальний та особистісний, залежно від його предмету, а також псевдодіалог, що має лише зовнішні ознаки діалогічності.

На думку мислителя, невпинний процес досягнення «справжньої істини», вищої гармонії досягається не завдяки «перемозі» одного із суб'єктів

діалогічної взаємодії над іншими та не через набуття успіху у взаємодії із зовнішнім світом, а лише завдяки тому, що кожний із суб'єктів діалогу звертається до іншого і спонукає його до безпосередньої відповіді. Як наслідок, виникає певне взаєморозуміння, певна загальна для суб'єктів ідея, втілена М. Бубером у категорії «Ми», що об'єднує учасників діалогу (Бубер, 2012: 154). Людина знаходить власну сутність лише в діалозі «Я» і «Ти», коли, вбираючи в себе загальнолюдське, співвідносить себе з іншими людьми, – саме це, на переконання В. Лутая, є відправною точкою для вирішення головної суперечності педагогічного процесу щодо пріоритету індивідуалістичного та колективістичного (суспільного) (Лутай, 2004: 61).

Будь-яка наука самовиражається не лише у властивому їй предметі та методах вивчення об'єктів, а й у рівні культури відносин із цими об'єктами. У зв'язку з цим вагомі дослідження щодо діалогу зроблено в культурології, теософії, етиці, естетиці тощо. Проблему діалогу крізь призму етики взаємодії з Іншим розглядав Е. Левінас, який виділив типи діалогу саме за етичною характеристикою:

- інтеграційний (позитивний) – у ньому діалогіст цілком виключає думку іншого. Задоволення у такому діалозі отримує лише один учасник;
- ідентифікаційний (негативний) – у ньому учасники заперечують думку одне одного. Задоволення у такому діалозі не отримує ніхто;
- синтетичний (символічний) – у ньому узгоджуються погляди обох сторін, він спрямований на пошук істини (Левінас, 2006: 162).

Останній тип діалогу підводить до усвідомлення сутності педагогіки партнерства з її орієнтацією на взаємодію та взаємоповагу, доброзичливість і позитивне ставлення, горизонтальність зв'язків і рівність сторін у педагогічній взаємодії. Таке розуміння перегукується із думкою М. Бахтіна, який вважав діалогом найвищого рівня діалог особистостей. Важливою характеристикою такого діалогу є взаємне ставлення учасників одне до одного та до себе як до особистості, що й існує як така, і вільно розкриває себе, і може бути зрозумілою лише у діалозі.

Діалог у теоретичному доробку В. Біблера постає евристичним прийомом засвоєння знання, монологічного за своїм змістом, і водночас визначенням смислу та суті цього знання – діалогом культур. Останні між собою спілкуються навколо найважливіших проблем буття, основних «точок подиву» людського розуму. Окрім того, діалог – це постійне спілкування у свідомості учня голосів поета (художника) і теоретика. Вступ

у внутрішній діалог із втіленим у текст, художній твір, інший культурний об'єкт образом культури дозволяє суб'єктові у глибині свідомості зануритися у процес соціальних зв'язків. Відбувається процес перетворення розгорнутих і відносно самостійних «образів культури», її феноменів у культуру мислення, динамічну та розплавлену у «точці» особи. Завдяки цьому об'єктивно розвинута культура набуває суб'єктивного визначення, у якому вона виступає оберненою у майбутнє формою творення нових, ще не існуючих, а лише можливих «образів культури» (Біблер, 1990: 98–112). Таким чином, діалог культур, на думку І. Сафонові (Сафонова, 2013), постає методологічним принципом сучасної гуманістичної парадигми освіти, засобом формування цінності Іншої людини, виховання толерантності, є засобом досягнення взаєморозуміння, процесом обміну цінностями, почуттями та смислами, своєрідною формулою пізнання істини.

У психології діалог, за О. Ковальовим, розглядається як психологічна умова реалізації розвивальної стратегії та як ефективний спосіб організації найбільш продуктивних і особистісно розвиваючих контактів між людьми. Серед підходів до розуміння цього поняття, які виділив психолог, у контексті нашого дослідження значущими уявляються два:

- діалог як провідна детермінанта психічного розвитку особистості, що забезпечує функціонування механізму інтеріоризації, через який зовнішня взаємодія у системі «студент – педагог» переходить у внутрішній план психіки студента, визначаючи тим самим її індивідуальну (інтерсуб'єкту за змістом) психологічну своєрідність;
- діалог як вищий рівень організації відносин і спілкування між людьми, найбільш органічний міжсуб'єктній природі людської психіки, а тому найбільш оптимальний для нормального функціонування й особистісного розвитку людей, реалізації їхніх потреб (Ковальов, 1969: 46).

Не втратили актуальності думки психолога щодо принципів організації діалогу, серед яких він виділяв: емоційну й особистісну відкритість партнерів по спілкуванню; психологічне налаштування на актуальні стани один одного; здатність довіряти; щирість проявів почуттів і станів. Психолог наголошує на необхідності формування діалогічного мислення як основи мислення гуманітарного, а також на необхідності розробки діалогічної методології.

Обговорення природи діалогу в гуманітарних науках спирається на кілька загальних позицій (Вихрущ, Романишина, 2016: 23):

1) будь-яке повідомлення у діалозі розраховане на його інтерпретацію співрозмовником і повернення в інтерпретованому, збагаченому вигляді іншому партнеру для подальшої аналогічної обробки. Тобто діалогічне спілкування – це процес вироблення нової інформації, спільної для комунікантів, і народження їхньої спільності;

2) діалог передбачає визнання унікальності усіх комунікантів і їхню принципову рівність у ситуаціях співіснування оригінальних і різних думок; орієнтацію співрозмовників на розуміння та на активну взаємну інтерпретацію думок партнерами; очікування відповіді, її передбачення у власному висловлюванні; взаємну доповнюваність позицій учасників спілкування, співвіднесення яких є метою діалогу. Ось чому діалог може бути формою зв'язку суб'єктів, якщо у ньому присутні усі ті риси, які відрізняють суб'єкта від об'єкта;

3) структура діалогу найяскравіше моделюється музикою, тими її формами (дуетом, тріо, квартетом), які є граничним втіленням діалогічної цілісності окремих музичних партій, залежних одна від одної, які взагалі не існують самотійно, утворюють одночасне (а не по чергові) звучання;

4) незалежно від сфери реалізації (творчості, освіти, медицини тощо) діалогічні відносини ґрунтуються на власному досвіді переживань комунікантів і їхній взаємодії.

У 1979 р. в Україні була створена школа діалогу культур, коли харківські вчителі – літератор В. Литовський, математик С. Курганов, історик І. Соломадин і фізик В. Ямпольський – вперше провели і теоретично обґрунтували на основі доробку В. Біблера уроки-діалоги (Курганов, Соломадин). Цей досвід започаткував активну розробку діалогічного підходу в педагогіці.

Педагогічні аспекти діалогу ґрунтовно дослідив С. Курганов (Курганов, 1989), який використовує це поняття у таких аспектах:

1) діалог логік («культурні імпульси») – розгортається у діалозі різних історично складених культур, логік, засобів розуміння;

2) діалог голосів – відбувається у ході навчального діалогу між учителем та учнями, у процесі якого учні виробляють свій власний погляд на світ;

3) внутрішній діалог – свідчить про успішність навчального діалогу, внаслідок якого він здійснюється у формі особливого внутрішнього мовлення.

В освітньому діалозі, підкреслює Г. Радчук (Радчук, 2016), виокремлюють три взаємно пов'язані його рівні: формальний – суб'єкт-

суб'єктну форму спілкування суб'єктів освіти; змістовий – спосіб представлення освітнього матеріалу; особистісно-смысловий – засіб досягнення суб'єктами освіти ціннісно-смысловієї єдності. Освітня практика свідчить, що учителі не готові до організації педагогічного процесу на засадах діалогової взаємодії, внаслідок чого відбувається підміна діалогу на «псеводіалог», який має лише формальні ознаки першого, будучи по суті авторитарним і монологічним.

Аналізуючи педагогічну взаємодію в системі «учитель – учні», Л. Кондрашова (Кондрашова, 2007) бачить її смисл у постановці творчої задачі, привабливої для учнів, яка вирішується в ході діалогу педагога з класом і з кожним окремо, під час якого вони спільно міркують, думають, сумніваються, доходять висновків. Виключно важливо будувати педагогічне спілкування як рівноправний діалог рівноправних партнерів. До діалогізації педагогічного процесу учителів готувати під час професійної підготовки, адже низький рівень їхньої готовності до реалізації діалогічних освітніх технологій негативно позначається не тільки на результатах освітнього процесу, а й на розвитку творчого потенціалу педагогів.

Умовами ефективності діалогічної взаємодії у навальному процесі є: включення у зміст діалогічної ситуації реальних життєвих проблем, залучення у її контекст; рівноправна взаємодія суб'єктів діалогу; співвідношення змісту, способу та характеру взаємодії учасників діалогу з різними психологічними та соціальними особливостями сприйняття і реагування; готовність викладача та студентів до діалогу; урахування рівня цієї готовності та досвіду діалогічного спілкування під час вибору питань для обговорення; готовність до неочікуваних і неоднозначних суджень, адекватна реакція на них; вибір оптимального стилю педагогічного спілкування; поступове, послідовне підвищення самотійності тих, хто навчається; їхнє вміння актуалізувати накопичений життєвий і соціальний досвід; систематичне діагностування готовності до діалогу на основі спостереження, анкетування, включення у діалогічні ситуації тощо.

Поняття «діалогічна взаємодія» у педагогічному контексті означає, що знання, отримані у процесі діалогу учня або студента з педагогом або з іншими учнями (студентами), є не самоціллю, а проявом активності учасників навчального процесу, що дозволяє вийти за межі знайомого матеріалу. Діалогічна взаємодія має викликати інформаційно-пізнавальні суперечності, які спонукають тих, хто навчається, до участі у постановці та

розв'язанні проблем у процесі навчання. Спільний пошук істини стає засобом інтелектуального розвитку учасників діалогу, а спільне вирішення проблемних ситуацій сприяє формуванню умінь і навичок самостійної пізнавальної й пошукової діяльності.

Проблема діалогу у різних площинах суттєво актуалізується у сучасній педагогіці, насамперед у сучасних концепціях особистісної освіти. Так, у теоретичному доробку О. Бондаревської (Бондаревська, 2000) діалог постає однією з основних цінностей особистісно-зорієнтованої освіти, способом існування, самореалізації, самовизначення, саморозвитку, адаптації, саморегуляції, самозахисту та самовиховання особистості в культурно-освітньому просторі.

У концепції В. Серікова (Серіков, 1999) діалог тлумачиться як універсальна характеристика навчальної ситуації, яка має вирішальний вплив на особистісний розвиток людини. Діалог розуміється як особливе дидактико-комунікативне середовище, що забезпечує суб'єктно-сміслову комунікацію, рефлексію, самореалізацію особистості, сприяє набуттю особистісного і професійного досвіду.

У педагогічній парадигмі І. Зязюна (Зязюн, 1989) діалог суб'єктів педагогічного процесу, який забезпечує їх відкритість для одночасного взаємозбагачення і самостійного розвитку, дає можливість розглядати культуру як процес і результат цієї взаємодії. Культурологічний діалог, на думку дослідника, не є ізольованим феноменом, а відбувається у взаємодії та взаємовпливі індивідуальностей. Центральним елементом управління процесом навчання постає діалогічне педагогічне спілкування як особливий тип професійного спілкування. Його інтенсивність визначає силу педагогічного впливу, яка будить зворотну реакцію вихованців.

Діалог, за словами Н. Логунової (Логунова, 2000) розглядається як один із методів навчання і водночас як внутрішній зміст технології особистісно-орієнтованого навчання. Діалогічність постає істотною характеристикою навчального процесу та показником його переходу на особистісно-смісловий рівень. Тож діалог є не лише засобом, а й самоціллю навчання, не тільки процесом, а й змістом, джерелом особистісного досвіду, фактором актуалізації змістоутворюючих, рефлексивних, критичних функцій особистості.

Як особлива онтологія, діалог, на думку Г. Радчук (Радчук, 2017), є універсальним простором перетворення особистості, полем актуалізації її суб'єктних ресурсів. Дослідниця розглядає освіт-

ній діалог як інноваційну технологію професійного становлення фахівця у ВНЗ – процесуально-цілісну форму активного навчання, яка виступає зовнішнім стимулом ініціювання внутрішнього процесу особистісно-професійного становлення майбутнього фахівця і розвитку його ціннісно-сміслові сфери. Така форма навчання передбачає перетворення його на спільну пізнавальну діяльність викладача зі студентом, де на ціннісно-смісловому рівні створюється спільний зміст освітньої діяльності.

Дослідники розглядають діалогізацію освітнього середовища як педагогічний (дидактичний) принцип, зумовлений діалогічним підходом, необхідністю організації діалогічної взаємодії суб'єктів освітнього процесу та визнанням діалогу основним засобом цієї взаємодії. Організований на різних рівнях педагогічної взаємодії діалог закономірно забезпечує варіативність, діалогічність та проблематизацію освітнього середовища, вважає О. Ліннік (Ліннік, 2017). Реалізація принципу, потребує насичення освітнього середовища культурними та професійними смислами; розуміння проблемної ситуації як підстави для діалогу; сформованості власних смислових позицій учасників діалогу; застосування сократівських методів навчання; використання діалогу як основи інтерактивних форм і методів навчання; поетапного залучення до діалогу (від діалогів суб'єктів до діалогу ідей, а далі – до діалогу із самим собою).

Діалог як один із типів, форм і рівнів педагогічного спілкування досліджує Г. Дьяконов (Дьяконов, 1991). За його твердженням, педагогічне спілкування є одним із найбільш складних і універсальних за своєю структурою, функціями, цілями і засобами психологічних явищ, що поєднує в неповторному ситуативно-суб'єктному синкреті різноманітні або суперечливі види, типи, форми й рівні взаємодії: формальної та неофіційної, управлінської й особистісної, публічної й інтимної, індивідуальної та групової, батьківської та соціальної, директивної та емпатійної, наукової та повсякденної, творчої та маніпулятивної, логічної та емоційної, гуманістичної та такої, що відчужує, конфліктної та діалогічної та ін. Психологічний аналіз структури діалогу забезпечив можливість Г. Дьяконову виділити як основні механізми діалогу ідентифікацію (ототожнення, уподібнення) і відокремлення (відчуження). До ідентифікації автор відносить сукупність психологічних явищ: наслідування, зараження, переконання, емпатію, рефлексію, проєкцію, атракцію, атрибуцію, сумісність, конформність, згуртованість,

референтність, довіру, установки, стереотипи, ролі й т. п. Відповідно до явищ відокремлення, на думку Г. Дьяконова, відносять нонконформність, психологічний захист, негативізм, недовіру, агресивність, інтродекцію, відсторонення, несумісність, конфліктність, авторитет, авторитарність. У свою чергу, механізми ідентифікації та відокремлення структурують основні типи внутрішньогрупових і міжгрупових відносин: сумісність, спрацьованість, погодженість, конформність, згуртованість, контактність тощо.

На суттєвому аспекті проблеми діалогу в педагогічних дослідженнях наголошує І. Проценко (Проценко, 2017), котра вказує, що нині відкритість каналів спілкування (Інтернет, телемости, телеконференції) впливає на характер мислення, світогляд, духовний склад особистості. Тому в умовах розвитку нових інформаційних технологій нова методологія освітнього та виховного процесів у вищій школі націлена на діалогову взаємодію та спілкування особистості з іншими людьми, соціумом і власним «я» у мобільному освоєнні суспільних змін.

Застосування діалогу як базового концепту розвивальної парадигми сучасної освіти має, на думку В. Вихрущ і Л. Романишиної (Вихрущ, Романишина, 2016), певні методологічні труднощі, а саме: відсутність загально визнаного розуміння терміна «діалог»; незавершеність загальної теорії діалогу; орієнтація освіти на різні культурні цінності діалогу. Педагогам необхідно відмовитися від розуміння діалогу як методичного прийому і сприймати його як метод створення у процесі навчання партнерських відносин. Це виносить на перший план ідею єдності пізнання та спілкування та концепцію «освітнього діалогу». У сучасній освіті, підсумовують дослідниці, діалог є:

логією змістом і формою пізнання світу; характеристикою міжособистісних відносин і способом зміни уявлень про себе та про іншого; знання про світ «всередині себе», які передбачають різноманіття уявлень про його сутність.

Висновки. Підсумовуючи наведені теоретичні узагальнення, доцільно констатувати, що семантична площина концепту «діалог» у педагогіці охоплює такі аспекти, як: методичний прийом; форма організації пізнавальної діяльності; форма активного навчання; засіб і спосіб організації педагогічної взаємодії; інноваційна освітня технологія; метод створення у процесі навчання партнерських відносин; провідний принцип сучасної методології теорії та практики навчання і виховання; методологічна основа гуманістичних підходів в освіті; засіб і спосіб реалізації гуманістичних підходів в освіті; педагогічна цінність; базовий концепт нової парадигми освіти.

Якщо у сфері освітніх технологій теорія і практика діалогу активно й успішно розробляється, то у сфері виховання таких досліджень недостатньо. У виховному ракурсі діалог постає як загальний спосіб суб'єкт-суб'єктної та педагогічної взаємодії, реалізації гуманістичних підходів через створення загальної атмосфери довіри та прийняття, ствердження особистісної самооцінки молодої людини у процесі співпраці та співтворчості з викладачем.

Наведений аналіз наукової літератури переконує у тому, що діалогічні відносини стосуються всього навчально-виховного процесу, проте недостатньо конкретних освітніх методик, технологій організації діалогу, можливих шляхів його реалізації в освітньому процесі як практичного втілення діалогічної парадигми освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бахтин М. М. Слово в романе. *Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет*. Москва : Худож. лит., 1975. С. 72–233.
2. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского. Москва : «Советская Россия», 1979. 318 с.
3. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. Москва : Искусство, 1979. 423 с.
4. Библиер В. С. От наукоучения – к логике культуры : Два философских введения в двадцать первый век. Москва : Политиздат, 1990. 413 с.
5. Бондаревская Е. В. Теория и практика личностно-ориентированного образования. Ростов-на-Дону : Булат, 2000. 277 с.
6. Бубер М. Изреченное слово. *Личность. Культура. Общество*. 2008. Вып. 2 (41). С. 19–27.
7. Бубер М. Проблема человека. Киев : Ника-Центр, 1998. 96 с.
8. Бубер М. Я і Ти. *Я і Ти. Шлях людини за хасидським вченням*. Київ : Дух і Літера, 2012. С. 25–226.
9. Вихрущ В., Романишина Л. Навчальний діалог як базовий концепт розвивальної парадигми сучасної освіти. *Педагогічний дискурс*. 2016. Вып. 20. С. 21–27.
10. Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 376 с.
11. Дьяконов Г. В. Теоретические аспекты исследований психологии педагогического общения. *Психология педагогического общения : сборник научных трудов*. Кировоград, 1991. С. 14–27.
12. Зязюн І. А. Педагогічна майстерність : підручник. Київ : Вища школа. 2004. 422 с.
13. Ковалев А. Г. Психология личности. Москва : Просвещение, 1969. 391 с.

14. Кондрашова Л. В. Процесс обучения в высшей школе : учебное пособие. Кривой Рог : КГПУ, 2007. 318 с.
15. Кудряшов И. А., Клеменова Е. Н. Диалогическая педагогика М. М. Бахтина и методы вузовского обучения. *Современные исследования социальных проблем*. 2016. № 3 (59). С. 53–73. DOI: <https://doi.org/10.12731/2218-7405-2016-3-5>.
16. Курганов С. Ю. Психологические проблемы учебного диалога. *Вопросы психологии*. 1988. № 2. С. 87–96.
17. Курганов С. Ю. Ребенок и взрослый в учебном диалоге : книга для учителя. Москва : Просвещение, 1989. 127 с.
18. Левинас Э. Путь к Другому. *Сборник статей и переводов, посвященный 100-летию со дня рождения Э. Левинаса*. Санкт-Петербург, 2006. 239 с.
19. Ліннік О. О. Закономірності та принципи педагогічної взаємодії суб'єктів освітнього процесу в умовах вищого навчального закладу. *Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. 2017. Вип. 17 (60). С. 19–22
20. Логунова Н. Обучение как общение и сотворчество. *Высшее образование в России*. 2000. № 3. С. 108–110.
21. Лутай В. С. Основной вопрос современной философии – синергетический подход. Київ : ПАРАПАН, 2004. 156 с.
22. Нова українська школа : концептуальні засади реформування середньої школи / упоряд. Л. Гриневич та ін. ; за заг. ред. М. Грищенка. 2016. 40 с. URL: <http://repository.ldufk.edu.ua/handle/34606048/20195>.
23. Проценко І. І. Діалог у педагогічній освіті вищої школи. *Наука III тисячоліття: пошуки, проблеми, перспективи розвитку* : матеріали I Всеукр. наук.-прак. інтернет-конф. (20–21 квітня 2017 р.) : збірник тез. Бердянськ : БДПУ, 2017. Ч. 2. С. 153–154.
24. Радчук Г. Освітній діалог як інноваційна гуманітарна технологія професійного становлення особистості у ВНЗ. *Педагогічний процес: теорія і практика*. 2017. Вип. 1. С. 15–21. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prpt_2017_1_4.
25. Сафонова І. П. Діалог культур на аксіологічних засадах – мета – принцип формування міжкультурної компетентності. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2013. № 3 (56). С. 146–157.
26. Словник української мови : в 11 т. Т. 2 / ред. П. П. Доценко, Л. А. Юрчук. Київ : Наукова думка, 1971. 550 с.

REFERENCES

1. Bakhtin M. M. Slovo v romane. *Voprosy literatury i estetiki. Issledovaniya raznykh let. [A word in the novel. Issues of literature and aesthetics. Studies of different years]*. Moskva: Khudozh. lit. 1975. P. 72–233.
2. Bakhtin M. M. Problemy poetiki Dostoyevskogo. [Issues of Dostoevsky's poetics]. Moskva: Sovetskaya Rossiya. 1979. 318 p.
3. Bakhtin M. M. Estetika slovesnogo tvorchestva. [Aesthetics of verbal creativity]. Moskva: Iskusstvo. 1979. 423 p.
4. Bibler V. S. Ot naukoucheniya – k logike kultury : Dva filosofskikh vvedeniya v dvadtsat pervyy vek. [From science to the logic of culture : Two philosophical introductions in the twenty-first century]. Moskva: Politizdat. 1990. 413 p.
5. Bondarevskaya E. V. Teoriya i praktika lichnostno orientirovannogo obrazovaniya [Theory and Practice of Personal-Oriented Education]. Rostov-na-Donu: Bulat. 277 p.
6. Buber M. Izrechennoye slovo. [The spoken word]. *Personality. Culture. Society*. 2008, Iss. 2 (41). P. 19–27
7. Buber M. Problema cheloveka. [Problem of a human]. Kyiv: Nika-Tsentr. 1998. 96 p.
8. Buber M. Ya i Ty. Shliakh liudyny za khasyds'kim vchenniam. [Me and You. The way of man according to the Hasidic teaching]. Kyiv: Dukh i Litera, 2012. P. 25–226.
9. Vykhrushch V., Romanyshyna L. Navchalnyi dialoh yak bazovyi kontsept rozvyvalnoi paradyhmy suchasnoi osvity. [Educational dialogue as a basic concept of developing paradigm of modern education]. *Pedagogical discourse*. 2016. Iss. 20. P. 21–27.
10. Honcharenko S. Ukrainskyi pedahohichnyi slovnyk. [Ukrainian Pedagogical Dictionary]. Kyiv: Lybid, 1997. 376 p.
11. Diakonov G. V. Teoreticheskiye aspekty issledovaniy psikhologii pedagogicheskogo obshcheniya. [Theoretical aspects of psychological studies of pedagogical communication]. *Psychology of pedagogical communication* : Collection of scientific works. Kirovohrad, 1991. P. 14–27.
12. Ziaziun I. A. Pedahohichna maisternist : pidruchnyk. [Pedagogical skills : tutorial]. Kyiv: Vyshcha shkola, 2004. 422 p.
13. Kovalev A. G. Psikhologiya lichnosti. [Personality Psychology]. Moskva: Prosveshcheniye. 1969. 391 p.
14. Kondrashova L. V. Protsess obucheniya v vysshey shkole : uchebnoye posobiye. [Learning in higher education : a handbook]. Krivoy Rog: KSPU, 2007, 318 p.
15. Kudryashov I. A., Klemenova E. N. M. M. Bakhtin's dialogic pedagogy and contemporary teaching methods in higher educational institutions. *Modern Research of Social Problems*. 2016. № 3 (59). 3. 53–73. DOI: <https://doi.org/10.12731/2218-7405-2016-3-5>
16. Kurganov S. Yu. Psikhologicheskiye problemy uchebnogo dialoga. [Psychological issues of an educational dialogue]. *Psychological issues*. 1988. № 2. P. 87–96.
17. Kurganov S. Yu. Rebenok i vzroslyiy v uchebnom dialoge [The child and adult in the educational dialogue]. Moskva: Prosveshchenie, 1989. 127 p.
18. Levinas E. Put k Drugomu. [The path to the Other]. Collection of articles and translations dedicated to the 100th anniversary of E. Levinas. St. Petersburg, 2006. 239 p.
19. Linnik O. O. Zakonomirnosti ta pryntsyipy pedahohichnoi vzaiemodii subiektiv osvithnoho protsesu v umovakh vyshchoho navchalnoho zakladu. [Regularities and principles of pedagogical interaction of subjects of educational process in the higher educational establishment]. *Scientific notes of Rivne State University of Humanities*. 2017. Iss. 17 (60). P. 19–22.

20. Logunova N. Obucheniye kak obshcheniye i sotvorchestvo. [Learning as communication and co-creation]. *Higher education in Russia*. 2000. № 3. P. 108–110.
21. Lutai V. S. Osnovnoy vopros sovremennoy filosofii – sinergeticheskiy podkhod. [The main question of modern philosophy as a synergistic approach]. Kyiv: PARAPAN, 2004. 156 p.
22. Nova ukrainska shkola : kontseptualni zasady reformuvannya serednoi shkoly [New Ukrainian School : Conceptual Principles of Secondary School Reform] / Structure. L. Grinevich et al. ; for the total. ed. M. Grischenko. 2016. 40 p. URL: <http://repository.ldufk.edu.ua/handle/34606048/20195>.
23. Protsenko I. I. Dialoh u pedahohichnii osviti vyshchoi shkoly. [Dialogue in Teacher Education of Higher Education]. *Science of the 3rd Millennium : Search, Problems, Prospects for Development : Materials And All-Ukrainian. Research Assistant internet conf. (April 20–21, 2017) : Abstract*. Berdyansk: BSPU, 2017. Part 2. P. 153–154.
24. Radchuk G. Osvitnii dialoh yak innovatsiina humanitarna tekhnolohiia profesiinoho stanovlennia osobystosti u VNZ. [Educational Dialogue as an Innovative Humanitarian Technology for Professional Formation of Personality in Higher Education]. *The pedagogical process: theory and practice*. 2017. Vol. 1. P. 15–21. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pptp_2017_1_4.
25. Safonova I. P. Dialoh kultur na aksiolohichnykh zasadakh – meta – pryntsyp formuvannia mizhkulturnoi kompetentnosti. [Axiological Dialogue of Cultures – purpose – principle of intercultural competence development]. *Personality spirituality: methodology, theory and practice*. 2013. № 3 (56). P. 146–157.
26. Slovnyk ukrainskoi movy [Monolingual Ukrainian Dictionary] : in 11 vols. Vol. 2 : Ms. / ed. P. P. Dotsenko, L. A. Yurchuk. Kyiv: Naukova dumka, 1971. 550 p.